

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА ЕТНОЛОГИЯ

**ЖЕНАТА ОТ МАЛКИЯ БЪЛГАРСКИ ГРАД –
средата на XX в. до 1989 г. (социален статус и роли)**

АВТОРЕФЕРАТ

за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

Научно направление 3.1. „Социология, антропология и наука за културата“

Докторант:

Кристиана Марианова Бояджиева

Научен ръководител: проф. д-р Мира Маркова

София, 2024 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от Катедра „Етнология“ при Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, на заседание проведено на г.

Дисертацията се състои от: увод, три глави, заключение и библиография с общ обем 218 страници. Неразделна част от нея е Приложение 1 – списък на информаторите и кратка информация за тях.

Защитата ще се състои на открито заседание, на 2024 г., от ч.

Материалите са на разположение в катедра Етнология, ИФ, СУ „Св. Кл. Охридски“.

1. Актуалност на темата

Темата за еманципацията на жените вълнува не само представителите на научните среди, но е важна част от търсенията в изкуствата, а също така и тема на формални и неформални обществени дебати. Интересът към включването на жените в общественото пространство и тяхното равноправие е процес, който вълнува представителите и на двата пола и заема важно място в живота ни и днес.

В периода от средата на XX в. до 1989 г. в България настъпват редица промени, които утвърждават правата и задълженията на жените като равноправни участници в обществените процеси в страната. По един или друг начин, обаче, животът на жените остава различен от този на мъжете. В тяхното ежедневие освен икономическата им заетост ангажимент е и изпълнението на домакинските задължения. Независимо от нормативно регламентираното равноправие, домашните ангажименти на жените са много повече от тези на мъжете, а в ежедневието на частния живот продължават да действат патриархалните семейни модели. Не може да се отрече обаче фактът, че именно нормативното изравняване на правата на двата пола, като резултат от политическите събития от 1944 г., е с особено голямо значение за позицията, която днес заема съвременната българка. Политическите, икономически, обществени, културни и социални процеси протекли в периода от 1944 г. до 1989 г. имат важно значение не само заради промяната в статута на жените, но и за промяната на социалния статус и ролите, към които жените адаптират бита и ежедневието си в този период, и които са основополагащи за мястото им в съвременното общество.

Настоящото изследване е фокусирано именно в този, важен за мястото на жената в съвременното общество период, от средата на XX в. до 1989 г., когато социалният статус и ролите на жените както в *общественото*, така и в *частното* пространство се

променят, като резултат от настъпилите на всички нива промени в държавата след смяната на политическия модел през 1944 г. Настъпилите промени имат за фокус освен позицията на жената, нейното развитие в семейната и извън семейна среда, утвърждаването на мястото ѝ в обществото, така също и развитието на нов модел на обществени порядки, които имат за цел да заменят патриархалното мислене с модерно. Именно в този период е презентирано „правното положение на жената“ като „съчетаване на двете най-важни социални роли – ролята на творец и трудова личност и ролята на майка; професионалното и биологичното начало“ (Михайлова 1975: 30). Във всяка една от тези две основни роли има поредица от под-роли, които жената играе в зависимост от конкретиката на дадената ситуация. Работата, която трябва да извърши в дома си, вниманието, което трябва да отдели на всеки член от домакинството в зависимост от нуждите и установената йерархия в случаите, в които в едно домакинство живеят няколко семейства. Тогав се установяват роли, породени от роднинските връзки между членовете на домакинството и т.н. Различните роли човек носи постоянно със себе си, но активира в конкретна ситуация. По този начин ние всъщност сме съвкупност от множество роли, някои от които постоянни, а други временни (за кратък период от време и за нуждите на конкретно извършвана дейност или житейско събитие). Ролята е социално умение, което се възпитава от ранно детство и помага за обмена и комуникацията с останалите членове на групата и обществото. Социалната среда в лицето на семейството има най-съществено влияние върху определянето на ролите и възприемането на различни модели на поведение в зависимост от различната социална и културна среда. Когато се раждаме ние нямаме информация за това какви сме, а я получаваме под формата на одобрение или неодобрение от страна на възрастните при извършване на конкретни действия. Въздействието на околните е това, което изгражда у подрастващите конкретни представи, формира дори стереотипи. Сред най-

разпространените са тези, които разделят труда на женски и мъжки (Арънсън 2009: 24-28). Така в съзнателна възраст човешкото същество вече обременено от изградените във времето стереотипни нагласи ги приема като неоспорим факт, прилага ги в собствения си живот и учи децата си на тях. По този начин „патриархалният ред“, в който *общественото* (запазено за мъжа) и *частното* (запазено за жената) са силно изразени, успява да се съхрани през вековете и да се вкорени дълбоко в съзнанието на човека¹.

2. Цели и задачи

През 1944 г. в България настъпват значителни политически, икономически и обществени промени, които изменят правата, задълженията и отговорностите на жената, както в личен, така и в обществен план в цялата страна. С нормативни документи и приемането на (Димитровската) Конституция през 1947 г. са определени нови права и задължения на жените, които водят до промяна на ежедневния ритъм на живот и трансформация на ролите, изпълнявани от тях до тогава. Този нов социален статут дава възможност на жените за активно участие в икономическото развитие на страната чрез присъствието им на пазара на труда и с правото да упражняват желаната от тях професия, след добиване на необходимия ценз, наравно с мъжете. Това изравняване на „ролите“ на двата пола в обществения живот не отменя задълженията им в семейството, където жените остава основния изпълнител на семейните ангажименти, свързани с отглеждане на потомство и поддържане на дома. Поставени в условията на постоянен контрол и наблюдение от страна на държавата и социума, жените изграждат поредица от нови роли и адаптират стари съобразно изискванията на социалистическото общество.

¹ В рамките на настоящото изследване разделям възможните реалности за изява на жените според това дали те са свързани с дома, тях определям като дейности в *частната* сфера и такива, които се извършват извън дома – *обществената* сфера. В сферата на *частното* вмествам всички дейности и роли на жената, които и до разглеждания период са нейн приоритет и основно задължение. В сферата на *общественото* вмествам онези дейности, които са свързани с изяви извън дома, които до разглеждания период са запазени с приоритет за мъжа.

Основната цел на настоящата работа е да изследва мястото на жените от малкия български град, техния социален статус и роли от средата на ХХ в. до 1989 г. по примера на град Панагюрище.

Постигането на главната цел на дисертационното изследване е свързано с изпълнението на следните задачи:

1. Преглед на политическата обстановка и въведените нормативни и законодателните промени след 9 септември 1944 г. и тяхното влияние върху социалния статус и ролите на жените от малкия български град.
2. Анализ на механизмите, които жените прилагат, за да адаптират ежедневието си към новите изисквания на времето – активното им включване в обществения живот, чрез участието им в пазара на труда, като в същото време остават основни изпълнители на задълженията към децата и семейството си в дома.
3. Изследване на механизмите за балансиране на ангажиментите на жените в и извън дома. В това число помощта и подкрепата, която получават от своите близки в рамките на дома, както и влиянието на осигурените от държавата комунални услуги и степента на тяхната приложимост в бита на социалистическото семейство.
4. Да проследи механизмите за включване в пазара на труда и успеваемостта на жените да се докажат в установения обществен модел, в който те трябва да заявят себе си като добри специалисти и професионалисти, за да бъдат пример за еманципация и равноправие, дори в сфери на дейност и професии строго запазени за мъжете.

5. Да установи по какъв начин жените успяват да съхранят и предадат в поколенията християнските традиции и ритуалите на българите, въпреки условията на „социалистически начин на живот“.

Важно значение при избора на град Панагюрище за място на настоящото теренно етнографско изследване е фактът, че още през първата половина на XX в. градът се развива като център на индустрия, в която са ангажирани предимно жени. Това дава възможност за задълбочено проучване на процесите на адаптация и трансформация на ролите и социалните позиции на жените, които протичат след политическите промени настъпили средата на XX в. в България. Липсата на тематични изследвания в района на Средногорието провокира интереса ми и желанието да проуча проблема за мястото на жените, техният социален статус и роли именно в град Панагюрище. Не на последно място, изследването има за цел да направи и едни по-широки обобщения като излиза и от обективната държавна рамка за общо развитие на малките градове през проучвания период.

3. Методология на изследването

Настоящото изследване има за основа следните методи: класически за етноложко изследване методи на етноложкия анализ, интервюто, включеното наблюдение, както и структурно-функционалният подход. Информацията е проверявана и засичана чрез работа в Държавен архив – Пазарджик, като документите са необходимата историческа основа, върху която се гради изследването, за да се установи обективността в конструирането и развитието на социалните процеси. Целта ми беше да издира и анализирам документацията на функционираните в разглеждания период предприятия, заводи, учреждения, училища и др. институции, за да установя процентното участие на жените в трудовите процеси и заеманите от тях длъжности. Получената информация ми

послужи като отправна точка в търсенето и организирането на интервюта на терен, но малка част от нея съм използвала в разработката си, поради недостатъчна последователност в разгледаните архиви.

За фактическите промени, настъпили в ежедневието на жените от малкия български град черпя информация от личните истории на жители на град Панагюрище, родени и/или работили в него, като се позовавам на индивидуалната памет за реконструиране на обществените и социални връзки в периода от средата на ХХ в. до 1989 г. Проведените през 2021 и 2022 г.² полу-структурирани интервюта, съдържаха няколко основни насочващи въпроси, чиято цел беше да задържи фокуса върху проблематиката на изследването, като в същото време остави свобода на информаторите да си спомнят и разкажат за себе си и собствения си опит в изследвания период колкото се може повече. Как те самите определят своите роли в семейството и обществото. Разказите на хората за включването им в различни социални групи дават възможност да се направи връзка между индивидуалната (присъща на личността) и колективната (присъща на групата) памет, тъй като „индивидуалната памет е социално обусловена, защото наличните обществени, политически, културни и религиозни условия правят възможен индивидуалния спомен.“ (Петрова 2013: 90). Макар и субективни, разказите на живелите и работили в този период жени и мъже дават възможност за „една по-широка концепция за недалечното минало и неговото социокултурно преобразуване в история, с което повлиява и върху самото разбиране на историята“ (Колева 2002 :86). Чрез личния разказ се дава възможност за създаването на ясна картина относно ежедневните битови практики на трудещата се жена, за нейните задължения, отговорности и механизмите за справяне с двойната ангажираност, която налага новото време. От една страна,

² Като активни пандемични години 2021 и 2022 доста усложниха прекия контакт с жените именно заради факта, че респондентите попадаха в най-рисковата група. Въпреки това се реализираха индивидуални и групови срещи, в които имах възможност да направя аудио запис на повечето разкази.

задължителното им участие в пазара на труда, от друга, неизменните задължения в семейството. Значимостта на личната история (биографичен подход) се доказва и от прилагането му като пълноценен елемент от представяне на музейни експозиции за допълване на историческия разказ (Лулева 2014: 101-110).

Индивидуалната памет е един от източниците, който дава информация за условията на живот в малкия град и до каква степен новите нормативно регламентирани права и задължения на жената променят нейния социален статус в условията на индустриалната революция. Начините, по които добавената стойност на новата социална позиция, като привилегии и възможности, се отразява върху ежедневните ритъм на бита. Още повече, че институциите, нормативните и формални изисквания на времето имат голямо влияние върху личната съдба и път, през които преминава отделния човек. „Освободените индивиди зависят от пазара на труда, а следователно – от образованието, потреблението, от социално-правните уредби и обезпечаване; зависими са от организацията на движението, от предлагането на потребителските стоки, от възможностите на медицинско обслужване, от тенденциите в диетологията и модата“ (Колева 2002: 39).

Житейските разкази дават информация за механизмите на промяната в начина на живот, бита, градската среда и други явления чрез личния преживян опит и са възможност за разбиране на мотивациите на „социалните актьори“ и техните решения за образование, професия, работа или местоживееене. Информацията, която носи житейският разказ е предпоставка „за достъп до културата, разбрана във всекидневния смисъл на менталност, на образци на мислене и действие, на оценностяване и целеполагане“ (Колева 2002 :115).

Изборът на респонденти, включени в емпиричния материал на изследването, е обвързан пряко с личния им преживян опит през този период, както и спомени за техни близки – майки и/или баби. Разказите им дават възможност да се проследи влиянието на

законодателните промени върху образованието, трудовата ангажираност и адаптирането на ежедневните практики при жените. Личният преживян опит на информаторите дава представа „за общи стереотипи и споделени модели“ (Колева 2002 :175) и способстват за дефинирането на заеманите от жените роли в *обществената* и *частната* сфери.

Друг важен източник на информация за механизмите, довели до промяна в статуса на жените в споменатия период е местната преса, като отражение на партийната политика за изграждане на желанието от властта образ на трудещата се жена. В контекста на нагласите за издигане на работника в култ, панагюрският вестник „Оборище“ коментира всички събития и активности, касаещи най-вече работническата класа. За първи път вестник с това име се появява през 1903 г., непосредствено преди насрочените избори за XIII Обикновено народно събрание. Той е собственост на „антистамболовистката панагюрска опозиция“. След прекъсване през 1924 г. се появява вестник със същото заглавие и отново обвързан с „политическата конюнктура“. На 11 февруари 1939 г., като продължение на прекъснатия за няколко години седмичник „Панагюрски глас“, излиза вестник с името „Оборище“. „известен като **„Оборище - „Панагюрски глас.“**“ (Гемиджиев 2009: 469-474). Съхранените в Общинска библиотека „Стоян Дринов“ – Панагюрище броеве на вестник „Оборище“ за периода 1944 г. – 1948 г. и 1963 г. – 1989 г. дават възможност да се проследят промените, настъпили във времето в отношението към жените както в *обществената* така и в *частната* сфера.

За структурирането на информацията за процентното изменение на участието на жените в образованието, трудовия пазар и професионалното им ориентиране в периода средата на XX в. до 1989 г. съм използвала съхранената информация от Статистически годишници на НРБ, издадени в периода от 1944 г. – 1989 г. и Статистически годишници на Царство България в периода от 1910 г. - 1944 г. За яснота и възможност за анализ съм систематизирала налична информация под формата на таблици. Използвала съм

съпоставителен анализ на научни, литературни и уеб източници; контент-анализ на нормативни документи.

При изследването на малкия български град е използван подходът „case study“, който дава възможност за задълбочено проучване на локалните традиционни култури и има важно значение за „себепознаването на един народ“ (Маркова 2022: 32). Като предмет на етнокултурното изследване, градът представлява „сложен и многообразен културно-исторически комплекс, включващ социално-икономически, етнически, религиозно – нормативни, традиционно-битови елементи и отношения” в дадено общество за определен исторически период (Маркова 2011:7/8). Динамиката на града като отражение на общността и отделния човек дава възможност да се реконструират мисловните стереотипи, норми на живот и поведение в даден период от време (Маркова 2011: 10). Особено място в общата картина на развитие на града в страната заемат малките български градове. Тяхното появяване е в резултат на спецификата на урбанизационните процеси, които протичат в България, в която до средата на XX в. населението основно обитава селата и се препитава от земеделие и скотовъдство. Симбиозата между селския и градския начин на живот, която е типична за малкия град дава възможност да се проследят връзките между „патриархалната“ и „модерната“ градска култура на индустриалното общество (Маркова 2011: 15). Представлявайки го като преходно звено между селското и градското ниво на култура, „именно малкият град пренася през вековете кодовете на българската културна памет“ (Маркова 2011: 97). Разлика в протичането на процесите, довели до изменение на социалния статус на жените можем да открием в степента на общностното съзнание, което при по-малките градове е силно изразено и междуличностните отношения са близки до тези в селото. В тези населени места хората освен да работят в новите индустриални предприятия и заводи, отделят не малко време за земеделски труд, най-често в рамките на двора си и/или някоя

нива в покрайнините на града. „В научната литература едно от най-честите основания за определянето на малкия град като такъв е числеността на населението. (...) От гледна точка на града като културна реалия обаче, много по-важни от числеността на населението са спецификите на градския дух и сегментите на градската структура, с които се характеризират някои селища“ (Маркова 2011: 97/98). „В селото и малкия град диахронният принцип на предаване на културно-битова информация се реализира по-лесно поради пространствената близост и чести контакти на различните поколения роднини“ (Ройдева 2004: 172). Влиянието на личното познанство между хората в малките градове не дава възможност за драстични промени нито в икономиката, нито на социално и културно ниво и заедно с „липсата на пазар за стоки и пазар на работна ръка“ общественото мнение има функцията на ограничителен фактор (Гаврилова 2016: 111). Именно общественото мнение има най-важната корективна роля при нарушаване на правилата на патриархалния модел (Хаджийски 2010: 349), който се запазва и след Освобождението и де факто продължава да функционира в малките населени места и в периода след 1944 г. Като локална култура, малкият град в по-голяма степен запазва „регионализма си“ заради своята „устойчивост, повторемост и консерватизъм“ (Маркова 2022: 19), което е предпоставка за съхранени във времето културни традиции.

В Закон за устройство на територията, одобрен от Министерски съвет на 26 март 2009 г. се потвърждава категоризирането на градовете в България както следва: „много големи градове“ – с население над 400 хил. жители; „големи градове“ – с население от 100 хил. до 400 хил. жители; „средни градове“ – с население от 30 хил. до 100 хил. жители; „малки градове“ – с население от 10 хил. до 30 хил. жители; „много малки градове“ – с население под 10 хил. жители. По посочения критерии за малък град (с население между 10 000 и 30 000 жители) в периода 1946 – 1985 г. без промяна на статута остават Велинград, Гоце Делчев, Карнобат, Кнежа, Нова Загора, Панагюрище, Петрич,

Самоков и Чирпан. Един от деветте градове в България, чийто статут (малък български град) остава непроменен за целия разглеждан период е град Панагюрище, по чийто пример е и настоящото изследване. Важно значение за мястото на жените в общественото пространство на града имат историческите и икономически предпоставки на миналото.

За икономическите активности на местните жени разказват много автори, изследвали развитието на града (Карапетров 2013: 32/34/89), а силно развитото родолюбие и патриотизъм правят впечатление и днес. Със силно изразената родова памет панагюрци имат изявено самочувствие и ясна осъзнатост за принадлежност към град с историческа значимост. Заради фабричното производство от началото на XIX в., което осигурява поминък за местното население и дава работа на много от жените в града, Панагюрище е по-скоро изключение от общата картина на българския град и мястото на жената което тя заема в него. Активният социален и културен живот до голяма степен способства излизането на жената от сферата на *частното* и включването ѝ в сферата на *общественото* още преди средата на XX в.

4. Обхват на изследването

В проведените полу-структурирани автобиографични и биографични интервюта участват 38 души, родени в периода 1935 г – 1976 г. (33 жени и 5 мъже). По-голямата част от респондентите (29 човека) са родом от града, шестима се установяват в Панагюрище след сключване на брак и шестима пътуват регулярно (много хора от близките населени места продължават средното си образование, а в последствие и професионалния си път в града).

Интервюираните жени са с различна степен на образование и професия. Най-голям е броят на работничките (10 автобиографични разкази и 3 биографични разкази за майки

и баби - работнички). Шест жени са били служителки (1 телефонистка, 2 жени работещи в търговията, 1 в градската библиотека, 1 в държавната администрация и 1 – домакин в столова), пет - медицински работници и 1 жена инженер-химик. Осем са интервюираните, чиято трудова практика е в сферата на образованието и културата, от които три на ръководни позиции (2 директорки на училище и 1 главен библиотекар на градската библиотека – става въпрос за Тинка Юркова, информация за която получаваме от биографичните разкази на внучката ѝ и снаха ѝ), четири учителки и една жена художник плакатист. Ангажирани в местните под партийни структури са две от интервюираните жени (1 секретар на Комсомола и 1 от служителките, която също е била комсомолски секретар в предприятие, в което работи). Тези лични житейски истории от една страна „разкриват нивата в модернизацията на всекидневието, от друга – в осъвременяване на структурите от заобикалящото човека пространство“ (Маркова 2011).

От интервюираните петима мъже трима разказват за свои близки жени (съпруги, майки), но те дават и интересна информация за заеманото от жените място в трудовата йерархия там където са работили. Спомена от ранното детство на друг респондент, отгледан от баба си, е източник на информация за същността на полагания от жените труд в килимената фабрика, където тя работи.

Като пример за жена в типично мъжка професия се отклонявам от примера на град Панагюрище и представям личността на инж. Цветана Бояджиева, първият металург в България и първата жена металург в Европа. Отдалечеността във времето на активния период на нейната професионална реализация изключва използване на живия разказ като средство за етноложко изследване, който тук е заменен от биографични материали и мемоарна литература.

5. Граници на изследването

Поради големия обхват на темата смятам за редно да уточня предварително границите, които съм определила в настоящото изследване. В първата част засягам положението на жените от град Панагюрище, тъй като е важно при дефинирането на ролите и социалния им статус в периода от средата на XX в. до 1989 г. да се има предвид, че те са активни участнички в обществения живот и преди средата на XX в. Втората част разделям в две основни под части, като в първата разглеждам настъпилите промени в образованието, труда и миграцията като основни фактори с най-силно отражение върху промяната на социалния статус и ролите на жените в страната, а във втората - механизмите за съхранение на традиционните за обществото вярвания и ритуали, като роля с голямо значение в бита на жената от град Панагюрище. В третата и последна част дефинирам четири основни роли – майка, работеща-домакиня, работничка и жената в „мъжките“ професии. Информацията от емпиричния материал дава възможност за представяне на още редица роли, които жените от града са изпълнявали, но съм се фокусирала върху споменатите по-горе по следните причини: майка – безспорно това е най-типичната роля на жената и като такава представлява интерес проследяването на настъпилите промени в изпълнението ѝ съобразно политическите, икономически, културни и социални трансформации от разглеждания период; работеща домакиня – роля, която жените в дълъг период от време запазват като тяхна до някъде заради наследения и дълбоко вкоренен модел на патриархалното общество и роля, чрез която самите те се идентифицират; жената-работничка – участието на жените от града в текстилното производство и до средата на XX в. е предпоставка за продължаване на една традиция, като в същото време именно социалната позиция на работническата класа води до изменение на статуса на тази роля; жената в „мъжките“ професии – избрах да представя именно тази роля в *обществената* сфера, заради възможността да пробудя

спомен към жените пионери на границата между два коренно различни управленски модела.

Всяка една от темите, повдигнати в настоящото изследване, е предпоставка за бъдеща задълбочена разработка.

6. Съдържание на дисертационния труд

Настоящата работа се състои от увод, три глави и заключение, библиография и приложение със списък на информаторите и кратка информация за тях.

Основната задача на **Увода** е да зададе посоките на работа в настоящото изследване, чрез представяне на заложените цели и задачи, използваната методология, както и границите в които се вмести.

Първа глава „Роли и социални позиции на жените от град Панагюрище в края на XIX в. и първата половина на XX в.“

Определянето на мястото на жената от малкия български град в периода от средата на XX в. до 1989 г. налага проучване на историческите, икономически, културни, социални и обществени положения касаещи позицията на жените от град Панагюрище в обществото в периода до средата на XX в. Важно значение има активното включване на жените от града в различни сфери на дейност извън дома. В това число са:

1. Жените и образованието

Присъствие на жени в учителската професия е предпоставка за създаване на традиция, която за много от младите момичета в Панагюрище е естествен път на развитие. Това е резултат не само от приемствеността в семействата, но и нужната образователна институция в града (Светското училище), което дава възможност включването на жените в тази професия да се превърне в норма. За това допринасят както

съхранените след Освобождението стари училища, така и откритите нови специализирани такива. В разказите си респондентите споделят както значимостта на учителската професия като семейна традиция, но и социалната значимост на заеманото от жените учителки място в обществото.

2. Жените в културата, изкуството и социалните дейности

Важно значение за утвърждаване мястото на жените в *общественото* пространство в град Панагюрище до средата на ХХ в. има активното им включване в културния живот на града, както и участието им в различни социални дейности и организации. Утвърдените в световното изкуство имена на Елена Николай и Олга Брадистилова от една страна е предпоставка за гордост и самочувствие на панагюрци, от друга е важна стъпка в приемането на жените като творци и обществени личности. Не на последно място, важно роля за приемането на жените в дейности извън дома има Райна Попгеоргиева – активен участник в Априлското въстание, учителка и основател на женско дружество „Надежда“, което развива активна социална дейност.

3. Жените и платения труд

Важно значение за участието на жените от град Панагюрище в обществения живот е активното им включване в пазара на труда. За това допринася развиващото се фабрично производство, в частност в текстилната индустрия, където жените имат голямо процентно участие като килимарки, както и шивачки в хавлиената фабрика и интендантската работилница. Именно това е и основната предпоставка за създаване на нови модели на ежедневието в повечето семейства, което предполага и приемственост след политическите промени от 1944 г. В спомените си респондентите споделят за своите баби и майки - работнички в текстилното производство и прилаганите от тях практики при изпълнение на задълженията им в и извън дома.

В **Заключение** на първа глава може да се каже, че до средата на XX в. жените от град Панагюрище имат утвърдено място в *общественото* сфера. Чрез активното им включване в пазара на труда, участието им социални дейности и присъствието им в културното пространство (не само в рамките на града, но и на световно ниво), както и престижът на учителската професия - традиционен избор за много от тях, е определящо за техния социален статус и приемането им като пълноценни участници в обществения живот на града.

Втора глава „Влияние на политическите промени от 9 септември 1944 г. върху статута и мястото на жената в малкия български град“

Настъпилите политически промени след 9 септември 1944 г. носят със себе си редица промени на икономическо, социално, културно и обществено ниво. Това дава сериозно отражение върху досегашния начин на живот на всички хора в страната, но има изключително голямо значение за жените. Редица нормативни документи и приетата през 1947 г. Конституция водят до категорични структурни промени в обществото, а държавната еманципация налага официално на жените включване в пазара на труда и в *общественото* пространство.

1. Образование, труд и миграция, и влиянието им върху социалния статус на жените

Сред най-важните фактори довели да промяна на социалния статус на жените в цялата страна са: **достъпът до образование** – задължително и безплатно образование за всички в общи училища с право и възможност за продължаване на образованието във висшите институти както за момичетата така и за момчетата; задължително включване **платения труд извън дома** за жените – наложил се от една страна като политика на равенство между половете в новата социалистическа държава и от друга, форсираната

индустриализация изисква участието на всички в трудоспособна възраст в пазара на труда; отражение върху живота на жените имат и настъпилите **миграционни процеси** (нуждата от работна ръка в заводите и предприятията изисква пренасочване на селското население към града) и въведеното от държавата **разпределение**, чиято цел е да осигури специалисти там където е необходимо. Въпреки нормативно наложената еманципация **равноправието** на жените остава спорно и според спомените на респондентите от град Панагюрище, които потвърждават, че в кадровата политика на заводите и предприятията важно значение имат стереотипите за женски и мъжки дейности.

В **заключение** може да се каже, че регламентирани от държавата права на жените, равни с тези на мъжете, и наложените изисквания за образование и труд превръщат участието на жените в пазара на труда в норма, а образованата жена - в естествен път на развитие.

2.2. Модерната жена и новият празничен календар. Традиции и семейство

Социалистическата държава налага обществен ред свързан с редица промени обхващащи както *общественото* така и *частното* пространство. Значими са промените настъпили и в празничния календар. Създадени са **държавно определени празници в публичното пространство**, някои от които нови, а други трансформирани стари празници. Чрез целево разписани сценарии е подменен традиционният модел на отбелязване на **лични празници** каквито са ритуалите от цикъла на живота – кръщение, сватба и погребение. По този начин държавата се опитва да утвърди позицията си в *частното* пространство и да изझे функцията на Църквата в живота на хората. Въведен в официалния празничен календар е и специален празник – 8-ми март „Ден на жената“. Чрез създаването на новия модел на празнуване (изключително обвързан с трудовия колектив) се нарушават традиционните за патриархалното общество модели. Въпреки

това важната роля, която жената изпълнява в опазването на традициите и ритуалите като част от културната памет се запазва чрез тайното изпълнение **на (християнски) празници и традиции в семейството.**

В резултат на това може да се направи следното **заключение:** независимо от силния контрол и намеса на държавата в *частното* пространство, именно жените успяват да съхранят традиционния празничен календар и да го предадат в поколенията, за да остане част от начина на живот и след 1989 г.

Трета глава „Дефиниране на роли и социални позиции (социален статус) на жената от град Панагюрище в периода средата на XX в. до 1989 г.“

Участието на жените от град Панагюрище в платения труд още от първата половина на XX в. е подготвило голяма част от тях за онзи момент, в който настъпилите политически и икономически промени налагат задължителното им включване в пазара на труда. Въпреки изградените трудови навици и съобразено с трудовите им ангажименти разпределяне на времето за дома, новата присъствена форма на труд с регламентирано работно време налага преразпределяне на ежедневните практики и създаване на нови модели. Законното изискване за включването на жените в трудовите процеси извън дома е предпоставка и за създаване на нови социални роли, като в същото време се запазват и традиционните, част от патриархалния семеен модел. Така се оформят два реала на действие за жените със съответстващите роли към тях. От една страна са познатите и традиционни предавани през поколенията **роли в частната сфера**, от друга са онези **роли и социални позиции в обществената сфера**, които новото време налага.

1. Роли в частната сфера

Като най-важна за жените от Панагюрище в сферата на *частното* остава **ролята на майка**, която в условията на задължително участие в пазара на труда те изпълняват

като делегират част от задълженията си на държавните институции (детски градини и ясли) или възрастни членове на семейството. За повечето от информаторите именно компромисите, които им се е налагало да правят при отглеждането на децата си е причина и за тяхната неудовлетвореност като родители.

Другата неизбежна ролята е тази на „**работеща домакиня**“, която жените изпълняват в свободното си от работа време. Разпределянето на времето между ангажиментите в работата и в дома налага създаването на нови ежедневни практики, както и нуждата от помощ от членовете на семейството – деца, съпруг, възрастни родители.

В **заключение** може да се каже, че именно тази двойна натовареност на жените – в и извън дома е причина за спада на раждаемостта и установяване на семейната единица включваща двама родители и едно или две деца. В семействата, в които броят на децата достига три и повече деца, по-големите са активно ангажирани в отглеждането на по-малките, както и в домакинската работа.

2. Роли и социални позиции в обществената сфера

Държавната еманципация и задължителното включване на жените в пазара на труда водят до създаване на нови роли и социални позиции за тях. В голяма степен именно текстилното фабрично производство в Панагюрище и ангажираните в него жени е причината, поради която за жените от града новият статут на работещи извън дома всъщност е продължение на стара практика. Въпреки това новите задължения се отразяват и върху бита на работещите към средата на ХХ в. панагюрки. За **жената-работничка**, каквито са повечето жени от града, но с възможност да упражняват своите трудови задължения надомно (килимарките), голяма промяна е работното място, както и нормираното работно време в две и повече смени. Променя се също така и позицията на

работническата класа в йерархията на социалната структура, както и възможността за финансови бонуси при преизпълване на нормата. Създадени са и други социални привилегии за работниците, което прави този иначе нискоквалифициран труд предпочитан за много млади момичета.

Важно място в социалистическата трудова реалност заема **жената в мъжките професии**. Целенасочено държавата презентира участието на жени в специалности и професии изключително запазени за мъже. Такъв е случаят на инженер-металургът Цветана Бояджиева, която макар и родена в гр. Видин и израснала в столицата, е пример за житейския път и реалните възможности за изява на жените избрала (лично те или техните семейства) за изява именно мъжка професия.

В заключение – традиционното участие на жените от град Панагюрище в текстилната промишленост продължава да бъде масова практика и след политическите промени от средата на XX в. Новите изисквания налагат преразпределяне на времето и създаване на нови ежедневни практики, но въпреки това за жените от града да работят в текстилните предприятия остава предпочитана форма на трудова заетост. Държавната политика за еманципация на жените дава много възможности за реализацията им и именно включването им в професии изпълнявани основно от мъже е един от начините за представянето ѝ като успешна. Въпреки това, реализацията на жените в тези мъжки професии остава трудна и тежка задача свързана с много компромиси и намиране на алтернативни решения за преодоляване на конфликта между пола и професията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В периода от средата на ХХ в. до 1989 г. живота на българската жена се променя. Променя се нейният социален статус, роли и място в обществото. Настъпилите след 1944 г. политически, законодателни, икономически и обществени трансформации водят до значителни изменения в правата, задълженията и отговорностите на жените, както в *частната*, така и в *обществената* сфера, с което довеждат до двойна натовареност в ежедневието им. Редица нормативни актове, както и приетата през 1947 г. Конституция им дават възможност за активно участие в икономическото развитие на страната, като ги задължават да бъдат част от пазара на труда с правото да упражняват желаните от тях професии наравно с мъжете след добиване на необходимата за това квалификация. Задължителният характер на тази „държавна“ еманципация лишава жените от правото им на избор. Включването им във всички сфери на социалния живот в социалистическа България води до промени на ежедневните практики и балансиране на задълженията в и извън дома. Това превръща наложеното от управляващите „равноправие“ в условно. От една страна, отговорности и задължения на жената в *частната* сфера се запазват, тя остава основен организатор и разпределител на задълженията в дома. Глава на семейството остава мъжът. Запазва се ролята на жената в семейството като майка, възпитател и домакиня, дейности, които трябва да вмести в „свободното си време“. Основното време (по закон) жената е длъжна да отдава на работата и обществото. „Ролите“ на двата пола в общественения живот са „изравнени“.

От друга страна, стереотипът за това къде е мястото на жената в йерархията на работния процес не се променя въпреки регламента. Равноправното ѝ присъствие на пазара на труда е ограничено в рамките на допустимото от статуквото и дълги години градени представи за това кое е *женска* и кое *мъжка* работа. Особено силно е изразено това разделение в малките населени места, където тези представи са дълбоко вкоренени

не само в съзнанието на мъжете, но и на жените – основни действащи лица в новия еманципиран свят. Именно начинът, по който самите жени възприемат новото си място в обществото доказва, че законодателните промени нямат силата да отменят старите нагласи и стереотипи, че държавният закон не може да подмени патриархалния модел в общество.

Локалният характер на изследването дава възможност да бъдат разгледани различни роли на жените и процесите по тяхното адаптиране към настъпилите в средата на XX в. политически, икономически и социални промени. Основният научен принос на настоящото изследване е именно извършената типология на ролята на жената на базата на направения анализа върху примера на гр. Панагюрище. Друг принос е богатият емпиричен материал, в който респондентите засягат аспекти от живота за периода на преход от Царска към социалистическа България. В полза на изследването са систематизирани статистически данни и са създадени таблици с възможност за сравнение, като са структурирани според разглежданите теми.

От приемането на „Димитровската конституция“ през 1947 г. до края на разглеждания период присъствието на жените в общественото пространство се превръща в нормалност. Това се дължи на държавната пропаганда за създаване на ново социалистическо общество, която продължава „с различен интензитет през целия период на социализма“. Създаването и разпространението на новите ценности е отговорност на цяла мрежа от институции. В това число „образователни и агитационни мероприятия, учебници, вестници и списания, радио и телевизионни предавания, филми и кинопрегледи попълват познанията на хората за морала и поведението на социалистическия гражданин – в обществото, в работата, в своя дом и семейство“ (Пачаманова 2015 :94). Факт е, че в резултат на това обществото започва да приема присъствието на жени на отговорни и ръководни позиции, което е предпоставка за

преодоляване на представите за *мъжско/женско* в общественото, социално и културно пространство. Тези трансформации във възприятието на ролите на двата пола протичат по-бързо в големия град до голяма степен заради анонимността, която той предлага. В малкото населено, което съхранява традиционните вярвания и култури, тези процеси протичат по-тромаво и отложено във времето. В този контекст процесите, протекли в малкия български град – преходно звено между селото и по-голямото градско пространство, са изключително важни в цялостната картина на трайна промяна в социалната роля на жената в страната.

Използвайки примера на град Панагюрище в настоящото изследване, не мога да не отбележа факта, че и преди 1944 г. панагюрките имат заявено своето място в *обществената* сфера. Развивайки се като модерен европейски град още от края на XIX и началото на XX в., животът в Панагюрище е изпълнен не само с работа, но и с културни и социални събития. Това е от фундаментално значение не само за самооценката на жителите му, но и за приемането и постигането на високо социално положение на жените като участнички в дейности както в семейството, така и в обществото. От една страна, това се дължи на достъпното за момичетата образование в стопанското училище, което подготвя бъдещи домакини и майки, но също така и работнички за местното текстилно производство или гимназията, която им дава възможност да продължат образованието си в по-висока степен или да се реализират като учителки - професия за жените с традиция в града. Важно значение за социалния статус на панагюрките има активното участие на жени в обществени, културни и благотворителни дейности, имената на местни жени в световното изкуство, на ръководни позиции, както и ролята на Райна Попгеоргиева Футекова и участието ѝ в Априлското въстание. Не на последно място е големият брой работнички във фабричното производство, които допринасят за икономическия растеж на Панагюрище. Активното включване на жените от града в работните процеси и пазара

на труда изисква установяването на ежедневни практики, с които да балансират изпълнението на трудовите си задължения с тези за дома и децата, които допринасят в процеса на адаптация към наложената от държавата еманципация.

В условията на социалистическата реалност една от важните роли на жените в България е да пазят и предават в поколенията традициите, и съответно културната памет. В рамките на семейството именно жените съхранят религиозния празничен календар и предават в поколенията редица традиции, важна част от ежедневието на патриархалното семейство въпреки усилията на Партията да измести Църквата от живота на хората. Въпреки двойната натовареност на жените, която изисква от тях да участват в пазара на труда и едновременно с това да бъдат отговорни майки, съпруги и домакини те успяват да отделят време, за да подготвят според изискванията на традицията изпълнението на религиозните празници. За запазване на религиозните вярвания и ритуали допринасят и по-възрастни членове на семейството. Разказите на панагюрци красноречиво определят възрастните жени в семейството като носител на традицията – жени, които въпреки политическата конюнктура остават верни на завещаното им културно наследство. Това е и причината, поради която до голяма степен политиката на Партията да подмени традиционни и религиозни обредно-обредни системи не успява в същността си.

Фактор за успешното трансформиране на празничния календар в социалистически има изменението на възрастовия състав на населението (Пешева 1976: 109) и отделянето на младото семейство в отделно домакинство, което е резултат от вътрешно-миграционните процеси, предизвикани от индустриализацията и новопостроените образователни институции в големите градски центрове. Именно в семейства, които живеят самостоятелно и в които присъствието на възрастните членове на семейството е спорадично или изцяло липсва политическата пропаганда оказва голямо влияние.

Друга важна роля на жената в сферата на *частното*, за която в разглеждания период държавата полага големи усилия да презентира нов модел, е тази на майка. Представяният идеален образ на работещата майка и домакиня вмениява определени очаквания към жените – да раждат деца, за които да се грижат, да поддържат домакинството си и да се трудят. Редица новосъздадени институции и услуги имат за цел да подпомогнат жените и да ги облекчат в изпълнението на ежедневните им задължения в дома не достигат нужната популярност и реална помощ трудещите се жени получават преди всичко от членовете на семейството – възрастните родители, по-големи деца и съпруг. Включването на мъжете в домашните задължения е в резултат на физическата невъзможност за жените да изпълнят сами всички задачи на ежедневието в рамките на дома. „За жените е трудно да съчетаят производителния труд в обществената сфера с репродуктивния труд в дома (Годси 2020: 94). Въпреки осигурените от държавата услуги и помощта от семейството за повечето от тях двойното натоварване - на работа и у дома, е фактор, който води до намаляване на раждаемостта.

Усилията, които държавата полага, за да прокламира равноправие, както в *обществената* така и в *частната сфера*, не водят до трайни промени в семейния патриархален ред и домакинската работа остава важна част от женската самоличност и култура, която се запазва и пренася в поколенията.

В сферата на *общественото* се налага новият образ на работещата жена. В първите години след 1944 г., ангажираните в пазара на труда жени са преди всичко в производството. Наложената от държавата форсирана индустриализация е затворен кръг, в който хората са едновременно средство и цел, а трудът - единственият път. Необходимостта от създаване на численост в работническата класа „в социалните структури на обществото в качеството ѝ на субект на властта, опора и алиби на режима“ е цел и причина в създаващото се социалистическо общество (Знеполски 2008: 198).

Приоритизирането на работата и индентификацията с трудовия колектив е предпоставка за изграждане на материалните основи на социалистическата култура, в която трудът е най-важното (Брунбауер 2010: 69). Държавата осигурява привилегии за работниците, но въпреки променения социален статус на работническата класа и стабилната ѝ позиция в периода от 1944 до 1989 г. като най-обхватна сред населението, трудът, който полагат както мъжете, така и жените е изключително тежък, а сменната система в заводите е тежко бреме за жените, които съчетават работните и домашните си задължения. Бонусите, които работничките получават за преизпълване на нормата подпомагат семейния бюджет, но те са резултат на компромис с времето за семейството и дома, който ограничава контакта на жените в производството с децата и близките им. В много от работническите семейства е практика родителите така да разпределят смените си, че децата да не остават сами. Това от своя страна ограничава времето за комуникация между съпрузите. Въпреки това, в периода от средата на ХХ в. до 1989 г., в Панагюрище младите семейства успяват да построят къщите си и да отделят достатъчно време за поддържане на домашното стопанство.

Друга област на професионално развитие, за което държавата полага усилия да презентира като желано за жените, е в сфери на реализация запазени за мъжа. През първите години от управление на БСП-к жените специалисти в тези сфери са малко, а и те са представители в по-голямата си част на „буржоазната“ класа, срещу която социалистическата идея се бори. За представителите на работническата класа, които са приоритет на управляващата партия, платеното специализирано образование в страната или чужбина по времето на Царство България е недостъпно. За жените с образование към 1944 г. практикуването на професията е трудно именно заради техния произход и те трябва да работят онова, което им разреши властта, а онези, които властта толерира – нямат образование. Това е причината, поради която имената на много от жените пионери,

специалисти в „мъжки“ професии, остават неизвестни, какъвто е случаят с инж. Цветана Бояджиева. С течение на времето се променя и достъпът до всички специалности във висшето образование за жените, както и присъствието им в „мъжките“ професии.

Изключително важно място в презентирането на желанието от управляващите образ на трудещата се жена заема пресата и средствата за масова информация. В голяма степен именно вестниците са определящи при избора на професия и професионална реализация, особено за младите момичета. В статиите си панагюрският вестник „Оборище“ систематично отделя място за постиженията на жените в заводите. Коментира женски активности и празници. Като част от държавния монопол пресата насочва, порицава, определя правилното и неправилното. Функцията ѝ на контролор я овластява с правото да санкционира и отхвърля пред обществото.

Независимо от личните желанието и представи на жените – работнички или висшистки, техните права и задължения са универсализирани в еднакви права и задължения. Да работят, да раждат и отглеждат децата си и да се грижат за дома си. Макар и да се оказва трудно съвместяването на трудовите им ангажименти и тези в дома през първите години след 1944 г., жените се научават да балансират, създават нови ежедневни практики, които във времето се превръщат в норма. Новите зависимости към институции и инстанции като нови форми на контрол и стандартизация „създават проблеми, трудности и рискове, с които на отделния човек не е по силно да се справи. Така вместо семейно обуславяните и традиционно формирани траектории на живот възникват нови, очертани от институциите: от влизането в и излизането от системата на образование, влизането в и излизането от трудоспособна възраст; от редуването на определени роли в определени сфери – семейство и работа, свободно време и политика“ (Колева 2002: 39). Във времето тези нови модели се затвърждават и за следващите поколения те вече са част от нормалността - познати и четими. Това е и причината да приемаме като даденост

присъствието на жените във всички сфери на обществения живот днес. Без да коментирам какви негативи е оставило социалистическото управление в България в периода от 1944 г. до 1989 г., и независимо от трудностите, с които е трябвало да се справят жените в този период, смятам, че именно „държавната“ еманципация е тази, заради която днес в голяма степен българското общество е еднакво достъпно както за мъжете, така и за жените.

7. Приноси на изследването

Един от основните приноси на настоящата работа е въвеждането в обръщение на нова етноложка информация чрез изследването на района на Средногорието в контекста на поставения от настоящия труд проблем - жената от локалната култура по примера на град Панагюрище. Друг важен принос е достъпност и публичност на събрания емпиричен материал, в който респондентите засягат аспекти от живота както за периода на преход от Царска към социалистическа България, така и периода от средата на XX в. до 1989 г. На базата на теренния материал са типологизирани ролите, които жените упражняват в периода от средата на XX в. до 1989 г., на базата на функционален анализ, отново върху примера на град Панагюрище. Направен е анализ на ролите на жената в контекста на индустриалната култура на града, както и съпоставка с друга икономическа практика на базата на примера на жената в мъжка професия – инж. Цветана Бояджиева.

В полза на изследването са систематизирани статистически данни и са създадени таблици с възможност за сравнение, структурирани според разглежданите теми. Вкарани са в употреба архивни материали на местната преса (в-к Оборище) като източник на информация за разглеждания период. В настоящото изследване предлагам своя

интерпретация за частното и публичното, стъпвайки върху утвърдени трактовки на понятията, като ги подплатявам с наличния теренен материал.

8. Публикации за внедрено творческо постижение, свързани с дисертационния труд:

1. **Бояджиева**, Кристиана 2021: Жената в мъжките професии преди и след 9 септември 1944 г. - В: *Mobilitas: Движение на хора, идеи, стоки, пари, изкуство в средновековния свят*. Ред. колегия: д-р Албена Миланова (отговорен редактор), проф. д-р Ивайла Попова, проф. д-р. Вася Велинова, Цветозар Йотов (техническа редакция). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 243-261.
2. **Бояджиева**, Кристиана 2022: Влияние на политическите промени от 9 септември 1944 г. върху статута и мястото на жената в българския град. (16 страници). – В: *Списание за история, етнология и антропология „Терени“*, брой 5. Семинар за докторанти и млади учени „Академични траектории“ 2021. Съставител: Кремена Йорданова.
3. **Бояджиева**, Кристиана 2023: Жената работничка от малкия български град. (22 страници). - В: *Списание за история, етнология и антропология „Терени“*, брой 6. Семинар за докторанти и млади учени „Академични траектории“ 2022. Съставител: Ина Пачаманова.
4. **Бояджиева**, Кристиана 2023: *The Socialist Holiday Calendar and Traditional Festivity. Clash of Models Based on the Example of the City of Panagyurishte*. - В: *Diplomacy, Ideologies, Societies: Contemporary Projections and Policies*. Ред. колегия: Мира Маркова, Александър Сивилов. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 166-180.

5. **Бояджиева, Кристиана** (предстои): Влияние на политическите промени от 9 септември 1944 г. върху жените от малкия български град в тяхната роля на майки и възпитателки в периода от средата на XX в. до 1989 г. (по примера на град Панагюрище). - В: Списание за история, етнология и антропология „Терени“, брой 8. Семинар за докторанти и млади учени „Академични траектории“ 2023.